

بررسی ویژگی‌های زبانی و بلاغی شعر دفاع مقدس

(مورد مطالعه: گزیده اشعار جشنواره استانی شعر دفاع مقدس خراسان رضوی)

محمود فیروزی مقدم^۱

چکیده

شعر دفاع مقدس نقش مهمی در انتقال مفاهیمی مانند ایثار، شهادت، مقاومت و وطن‌دوستی دارد. این مضامین بخش مهمی از هویت فرهنگی و ملی جامعه را تشکیل می‌دهند. اشعار دفاع مقدس، فرهنگ مقاومت و پایداری را به نسل‌های بعد منتقل می‌کنند و موجب زنده نگه‌داشتن این ارزش‌ها می‌شوند. این شعرها از نظر زبان‌شناسی، سبکی و بلاغی ویژگی‌های خاصی دارند. بررسی آن‌ها نشان می‌دهد که چگونه زبان و ادبیات فارسی در واکنش به ادبیات پایداری و رویدادهای اجتماعی و تاریخی متحول شده‌است. بررسی اشعار دفاع مقدس به درک بهتر جایگاه شعر حماسی و اجتماعی در ادبیات معاصر کمک می‌کند. این اشعار با تقویت احساس همبستگی ملی، به عنوان ابزاری برای پیوند میان نسل‌ها عمل می‌کنند. این پژوهش ضمن بررسی ویژگی‌های زبانی و بلاغی اشعار برگزیده جشنواره استانی شعر دفاع مقدس می‌کوشد تا نشان دهد که چگونه ادبیات پایداری و شعر دفاع مقدس می‌تواند در مقابله با آسیب‌های جنگ، تسلی‌بخش باشد و حس افتخار و هویت را در جامعه تقویت کند. هدف از این تحقیق، تحلیل ساختار زبانی، نحوی، واژگانی و گفتمانی این اشعار و همچنین ارزیابی عناصر بلاغی و آرایه‌های ادبی به کار رفته در آن‌هاست. روش تحقیق توصیفی - تحلیلی بر اساس ویژگی زبانی و بلاغی شعر فارسی است و داده‌ها از طریق بررسی گزیده‌ای از اشعار منتخب جمع‌آوری شده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اشعار دفاع مقدس از انسجام زبانی بالایی برخوردار است و بهره‌گیری از آرایه‌های ادبی نظیر تشبیه، استعاره، کنایه و مجاز، سبب تقویت بارمعنایی و عاطفی آن‌ها شده است. همچنین، سبک‌بیانی این اشعار نشان‌دهنده ترکیب هماهنگ عناصر روایی و احساسی است که به تبیین پیام‌های حماسی و ارزشی دفاع مقدس کمک می‌کند.

کلیدواژه‌ها: ادبیات پایداری، بلاغت، زبان‌شناسی، سبک‌شناسی، شعر دفاع مقدس

^۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تربت حیدریه، دانشگاه آزاد اسلامی، تربت حیدریه، ایران.
mfirouzi@iaau.ac.ir / firouzimoghaddam@gmail.com

مقدمه

ادبیات دفاع مقدس که از آن با عنوان ادبیات پایداری نیز یاد می‌شود، یکی از شاخه‌های مهم ادبیات معاصر فارسی است که در آن، ارزش‌های حماسی، ایثار و شهادت بازتاب یافته است. «ادب پایداری به مجموعه آثاری گفته می‌شود که درون‌مایه آن با تکیه بر ویژگی ملیت یا دین، انسان‌ها را به دفاع و مبارزه در برابر هر نوع استبداد، تحقیر، بندگی و بردگی ترغیب و تشویق کند یا صحنه‌های نبرد و تبعات آن را توصیف نماید» (مکارمی‌نیا، ۱۳۸۳: ۵۲). شعر دفاع مقدس به‌عنوان یکی از انواع ادبی تأثیرگذار در جامعه امروز ایران، توانسته است احساسات و مفاهیم عمیق مرتبط با دفاع را در ساختاری زیبا و تأثیرگذار بیان کند. اساساً ویژگی‌های بلاغی و زبانی شعر از جنبه‌های مختلفی اهمیت دارند و در تأثیرگذاری، زیبایی‌شناسی و انتقال معنا به مخاطب، نقش اساسی ایفا می‌کنند. استفاده از آرایه‌های ادبی مانند استعاره، تشبیه، مجاز، کنایه و جناس، موجب می‌شود که شعر دارای موسیقی درونی و لذت هنری بیشتری باشد. این عناصر کمک می‌کند تا مخاطب با خواندن شعر، تجربه‌ای زیباشناختی و عاطفی تجربه کند، تجربه‌ای که در کلام خبری حاصل نمی‌شود. ویژگی‌های زبانی شعر باعث می‌شوند که مفاهیم انتزاعی و احساسات شاعرانه به‌شکلی هنرمندانه و غیرمستقیم منتقل شوند. شاعران با استفاده از زبان نمادین و بلاغی به شعر عمق می‌بخشند و چندلایگی معنایی پدید می‌آورند. در این پژوهش، تلاش شده است تا با بررسی ویژگی‌های زبانی و بلاغی اشعار منتخب جشنواره استانی شعر دفاع مقدس در خراسان رضوی، جنبه‌های مختلف زیبایی‌شناسانه، زبان‌شناختی، بلاغی و هنری آن‌ها مورد تحلیل قرار گیرد.

پرسش‌ها و فرضیه‌ها

اهمیت شعر دفاع مقدس در بازتاب رشادت‌ها و ارزش‌های دینی و ملی ایرانیان برکسی پوشیده نیست، شاعران دفاع مقدس با نگاه بر جنگ هشت ساله ایران و عراق و درک و شناخت لایه‌های پنهان این جنگ که در حساس‌ترین شرایط سیاسی و اجتماعی ایران بر مردم این سرزمین تحمیل شد، به روشنگری پرداختند و در سال‌های پس از جنگ نیز اثرات این جنگ نابرابر و دفاع جانانه دلاوران این سرزمین را در شعر خود مرور کردند تا در تاریخ فرهنگی و سیاسی ایران و جهان برای همیشه ماندگار شود. آنچه در سرزمین ایران اتفاق افتاد در تاریخ جنگ‌های جهان نیز بدون سابقه نیست. مردم مظلوم فلسطین سال‌هاست که مشغول دفاع از شرافت و حیثیت دینی و ملی خود هستند. مردم ایران و فلسطین در دفاع مقدس خود، رنج‌ها و دردهایی

را متحمل شده‌اند که نمی‌توان با زبان خبری آن را به درستی دریافت؛ بیان بسیاری از مفاهیم مرتبط با دفاع مقدس بدون بهره‌گیری از زبان بلاغی و ادبی ممکن نیست.

سوالات تحقیق

به منظور شناخت ویژگی‌های زبانی و بلاغی که در انتقال معنا و ارتباط با مخاطب نقش مهمی دارند، پژوهش حاضر در برگزیده‌ای از اشعاری که در جشنواره استانی شعر دفاع مقدس خراسان رضوی ارائه شده است به واکاوی مولفه‌های زبانی و بلاغی آن‌ها پرداخته است و در پی پاسخ به این پرسش‌هاست:

- الف) مهم‌ترین ویژگی‌های زبانی اشعار برگزیده جشنواره استانی شعر دفاع مقدس چیست؟
- ب) چرا برخی عناصر بلاغی و آرایه‌های ادبی در اشعار دفاع مقدس برجسته‌تر هستند؟
- ج) سبک بیانی و نحوی اشعار مورد پژوهش چگونه به انتقال مفاهیم دفاع مقدس کمک کرده است؟

فرضیه‌های تحقیق

چنان که می‌دانیم هر اثر ادبی و هنری از شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی که در آن تکوین می‌یابد، تأثیر می‌گیرد؛ بنابراین این فرضیه‌های زیر دور از انتظار نیست:

الف) زبان اشعار دفاع مقدس، معمولاً ساده، صریح و بدون پیچیدگی است و از واژه‌ها و اصطلاحات جنگی و دینی بهره می‌برد.

ب) برجستگی برخی عناصر بلاغی در اشعار دفاع مقدس ناشی از ماهیت حماسی، احساسی و دینی این اشعار است.

ج) سبک بیانی و نحوی اشعار دفاع مقدس با بهره‌گیری از ایجاز، حذف فعل، زمان حال، افعال مجهول، تقارن ساختاری و جملات پرسشی، باعث انتقال مفاهیم مقاومت، ایثار و شهادت به شیوه‌ای تأثیرگذار و ماندگار می‌شود.

پیشینه و روش پژوهش

مطالعات متعددی در زمینه شعر دفاع مقدس انجام شده است که به بررسی مضامین و ویژگی‌های سبکی آن پرداخته‌اند.

سنگری (۱۳۸۰) کتابی با عنوان «نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس» در سه جلد نوشته است که در جلد اول به بررسی شعر پایداری در عصر پیامبر (ص) و ائمه (ع) توجه کرده و سپس به شعر پایداری در تاریخ ادبیات فارسی روی آورده و به حبسیه‌ها و شعر عصر مشروطه اشاره کرده است. در جلد دوم بازتاب دفاع مقدس در سروده‌ها نشان داده شده و بخش دیگری از این جلد در واقع نوعی کتاب‌شناسی توصیفی درباره‌ی دفترها و مجموعه‌های شعری مرتبط

با دفاع مقدّس است. نویسنده در جلد سوم، کتاب خود را بر پایهٔ قالب‌های رایج در شعر دفاع مقدّس تنظیم کرده است. این کتاب با حجمی حدود ۶۰۰ صفحه، بیشتر جنبهٔ تاریخ ادبیات نگاری دارد.

کافی (۱۳۸۱) کتابی با عنوان «دستی بر آتش» نوشته است. این کتاب با رویکردی پژوهشی به بررسی زبان، بیان و محتوای شعر جنگ در دهه‌های شصت و هفتاد پرداخته است. احمد امیری خراسانی (۱۳۸۹) کتابی با نام «نامه پایداری» توسط بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدّس منتشر کرده است؛ کتاب حاضر، مجموعه‌ای است از ۳۶ مقاله با موضوعات متنوع، که در اولین کنگره پایداری کرمان در سال ۱۳۸۴ ارائه گردیده‌اند.

بصیری، کافی و رعیت‌نژاد (۱۳۹۴) در مقاله «بررسی برجستگی‌های لفظی و ساختاری شعر دفاع مقدّس استان کرمان» خصوصیات همچون تازگی‌های زبان، نوجویی قافیه و ردیف و واژگان خاص و چگونگی قالب‌های شعری و گرایش‌های سبکی را بررسی کردند.

صادقی و چال دره (۱۳۹۷) در مقاله «بن‌مایه‌های ادب پایداری در سروده‌های سلمان هراتی و عبدالوهاب البیاتی» با نگاه به مکتب آمریکایی ادبیات تطبیقی با شیوه توصیفی - تحلیلی به تطبیق مضامین و شاخصه‌های شعر پایداری در سروده‌های سلمان هراتی و عبدالوهاب البیاتی پرداخته‌اند و اموری همچون وطن ستایی، دفاع و مبارزه، مدح رزمندگان، بیان عظمت مادران رزمندگان و شهیدان، شهید و شهادت و کاربست مضامین عاشورایی را در شعر هر دو شاعر مشترک دانسته‌اند. نویسندگان این مقاله معتقدند هر دو شاعر علاوه بر کاربست تکنیک‌های گوناگون ادبی - بلاغی و نیز القای تصاویر دیداری، گزاره‌های دینی را با حس حماسی وطن‌پرستی درهم آمیخته و مقاومت را با ایدئولوژی همراه ساخته‌اند.

خلیقی و علوی مقدم (۱۳۹۸) در مقاله «واکاوی ویژگی‌های زبانی و محتوایی در شعر شاعران دفاع مقدّس» که در دو فصلنامه ادبیات دفاع مقدّس به چاپ رسیده است به بررسی محتوایی برخی از اشعار مشهور ادبیات پایداری پرداخته‌اند.

با وجودی که مطالعات ارزشمندی در زمینه شعر و ادبیات دفاع مقدّس به انجام رسیده است اما پژوهش‌های کمی به تحلیل زبانی و بلاغی اشعار دفاع مقدّس اختصاص یافته‌اند. لذا با این انگاره که تا کنون پژوهشی با موضوع این تحقیق و با تمرکز بر جشنواره استانی شعر دفاع مقدّس خراسان رضوی به انجام نرسیده است، نگارنده به این مهم پرداخته و درصدد است تا با بهره‌گیری از روش تحلیل زبانی و بلاغی، به شناخت دقیق‌تری از این اشعار دست یابد.

روش تحقیق

این تحقیق از نوع کیفی است که گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای و تحلیل داده‌ها با بهره‌گیری از شیوه‌های زبان‌شناختی و بلاغی به روش توصیفی - تحلیلی به انجام رسیده است. مورد مطالعه، گزیده اشعار جشنواره استانی شعر دفاع مقدس خراسان رضوی است که در دو جلد با عنوان «لاله‌های سربلند» با حمایت اداره کل حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس خراسان رضوی به کوشش مجید نظافت و هادی منوری توسط انتشارات زلال اندیشه در سال ۱۳۸۹ به چاپ رسیده است. جلد اول برگزیده اشعار جشنواره‌های اول تا سوم و جلد دوم اشعار برگزیده جشنواره چهارم را در بر دارد. در این پژوهش اشعار به صورت تصادفی انتخاب شده و مورد بررسی قرار گرفته است.

مبانی نظری پژوهش

شناخت زبان و کارکرد واژگان برای شاعران و نویسندگان از مهم‌ترین بایسته‌های هنر شاعری و نویسندگی محسوب می‌شود. «به هر اندازه که ذهن ما از کلمات پربارتر باشد، به همان اندازه اندیشیدن برایمان آسان‌تر خواهد بود؛ چراکه اندیشیدن با کلمات صورت می‌گیرد» (پورنامداریان، ۱۳۷۴: ۲۷۵). به نظر می‌رسد شاعران ادبیات پایداری و به طور خاص شعر دفاع مقدس گنجینه زبانی خود را در خدمت مضامین مرتبط با جنگ قرار می‌دهند و می‌کوشند تا با ساده‌ترین واژگان، عمیق‌ترین مفاهیم احساسی و انسانی را به زیباترین شکل بیان کنند. نقل است که یاکوبسن «شعر را کارکرد زیبایی‌شناختی زبان و هجوم سازمان‌یافته و آگاهانه به زبان روزمره می‌نامید» (مقدادی، ۱۳۷۸: ۶۱۷). زیبایی زبانی در ادبیات به ویژگی‌هایی در متن ادبی گفته می‌شود که باعث جذابیت، تأثیرگذاری و ماندگاری بیشتر آن در ذهن مخاطب می‌شوند. این زیبایی از طریق آهنگ، ریتم، واژگان، نحو، تصویرپردازی و بلاغت ایجاد می‌شود. در شعر، این عناصر با یکدیگر ترکیب می‌شوند تا حس و مفهوم عمیق‌تری را به مخاطب منتقل کنند. به این ترتیب زیبایی زبانی شعر به مجموعه‌ای از عناصر وابسته است که در کنار یکدیگر باعث ایجاد هماهنگی، موسیقی، تصویرپردازی، تأثیرگذاری عاطفی و انسجام معنایی در شعر می‌شوند. بلاغت ادبی نیز شاخه‌ای از علوم زبانی است که به بررسی شیوه‌های تأثیرگذاری زبان بر مخاطب از طریق آرایه‌های ادبی، ساختارهای نحوی، و زیبایی‌شناسی بیانی می‌پردازد. با بهره‌گیری از بلاغت می‌توان معنا را به شیوه‌ای زیباتر، مؤثرتر و اقناع‌کننده‌تر انتقال داد. زیبایی زبانی و بلاغت ادبی دو مفهوم درهم‌تنیده هستند که در کنار یکدیگر باعث غنای متن و افزایش تأثیرگذاری آن می‌شوند. زیبایی زبانی، حاصل استفاده هنرمندانه از آواها، واژگان، نحو و سبک بیان است، در حالی که بلاغت ادبی، مجموعه‌ای از روش‌ها و تکنیک‌های بیانی است

که به اقناع، تأثیرگذاری و ایجاد لذت هنری در مخاطب کمک می‌کند. این دو عنصر، در شعر، به‌ویژه شعر دفاع مقدس، به شیوه‌ای هماهنگ برای انتقال مفاهیم والای ایثار، شهادت و مقاومت به کار می‌روند.

شعر دفاع مقدس

ادبیات پایداری یکی از کهن‌ترین و تأثیرگذارترین شاخه‌های ادبیات در جهان است که به مبارزه، مقاومت، ظلم‌ستیزی، ایثار و پایداری ملل مختلف در برابر سختی‌ها، جنگ‌ها و استعمار می‌پردازد. ادبیات پایداری و ادبیات حماسی شباهت معنی داری با یکدیگر دارند. هر دو نوع ادبیات، ارزش‌های ملی، میهنی و انسانی را بازتاب می‌دهند و به حفظ هویت فرهنگی و تاریخی ملت‌ها کمک می‌کنند. وقتی فردوسی در شاهنامه می‌سراید:

«چو ایران نباشد تن من مباد / بدین بوم و بر زنده یک تن مباد» (شاهنامه فردوسی)

مفهوم حفاظت از سرزمین و ایستادگی در برابر دشمنان را برجسته می‌کند؛ این همان مفهومی است که در شعر دفاع مقدس نیز بارها شنیده می‌شود. مهدی چناری در شعر «قربانیان خاطره قرن‌ها» این مفهوم را به زبان امروز سروده است:

«ای دشت‌های ساکت جبهه! برای من/ تعریف می‌کنید شبی داستانتان/ تعریف می‌کنید از آن لحظه‌های سخت/ از خاطرات سوخته در پای هر درخت؟/ خون برادران من اینجا به خاک ریخت/ تا دشمن از برابر توفان ما گریخت...» (نظافت و منوری، ۱۳۸۹: ۸۴/۱)

ادبیات پایداری، تداوم منطقی ادبیات حماسی در دوران معاصر است، با این تفاوت که شخصیت‌های آن از پهلوانان اسطوره‌ای به مردم و مبارزان واقعی تغییر یافته‌اند. شعر دفاع مقدس ایران به‌عنوان بخشی از این ادبیات جهانی، از نظر مفهومی و زبانی در کنار دیگر گونه‌های شعر مقاومت در جهان قرار می‌گیرد و در برخی موارد، ویژگی‌های منحصربه‌فردی دارد که آن را متمایز می‌کند. «شکی نیست که «ادبیات مقاومت» ادبیات کینه‌توزانه و خصمانه نیست، بلکه نوعی ادبیات انسانی است. ادبیات جنگ نشان‌دهنده تجربیات واقعی جنگ است و جزئی از ادبیات مقاومت است. شاید مهم‌ترین ویژگی ادبیات مقاومت، بیان وجدان جمعی و هویت انسانی است... ادبیاتی که نشان‌دهنده وجدان بیدار در برابر خشونت دشمنان و بازگرداندن حقوق انسانی است» (محنايه، ۱۳۸۹: ۸۱). این‌گونه ادبی که در دوران جنگ تحمیلی عراق بر ایران (۱۳۶۷-۱۳۵۹) و پس از آن شکل گرفته است، با بهره‌گیری از عناصر بلاغی و زبانی خاص، ارزش‌های انسانی و دینی را به تصویر می‌کشد و احساسات عمیق حماسی، عرفانی و سوگوارانه را در مخاطب برمی‌انگیزد. بازتاب حماسه و مقاومت در برابر دشمنان خارجی یکی از ویژگی‌های اصلی ادبیات پایداری است و شعر دفاع مقدس ایران، مانند

شعرهای جنگ جهانی دوم، جنگ استقلال الجزایر، مقاومت فلسطین و جنگ ویتنام، به ایستادگی ملت در برابر اشغالگران و دشمنان می‌پردازد. شعر دفاع مقدس در قالب‌ها و سبک‌های مختلف سروده شده است و امروزه به عنوان یکی از گنجینه‌های مهم ادبی، فرهنگی و تاریخی ایران زمین شناخته می‌شود.

بحث و بررسی

تفسیر و تحلیل یک شعر نیازمند توجه به ابعاد مختلف آن، از معنا تا ساختار زبانی و زیبایی‌شناختی است. در این مسیر، باید گام‌هایی نظام‌مند برداشته شود که هم جنبه‌های احساسی و هم جنبه‌های منطقی و فنی شعر را دربرگیرد. عموماً برای تفسیر و تحلیل شعر ابتدا به تأثیرات احساسی شعر در مخاطب توجه می‌شود و سپس برای درک کلی مضمون و موضوع به بررسی می‌پردازند. آیا شاعر به تجربه‌ای شخصی پرداخته است یا یک مضمون اجتماعی، فلسفی، عاشقانه یا حماسی را بیان می‌کند؟ پیام کلی شعر چیست؟ در کدام قالب شعری (غزل، قصیده، مثنوی، رباعی، نیمایی، سپید و ...) سروده شده است؟ آیا ساختار شعر به درک بهتر پیام آن کمک کرده است؟ با اینکه این سؤالات مهم است اما تحقیق پیش رو قصد دارد به بررسی و تحلیل ویژگی‌های زبانی و بلاغی بپردازد و از این منظر شعر دفاع مقدس را مورد مطالعه قرار دهد.

تحلیل ویژگی‌های زبانی و بلاغی

بررسی ویژگی‌های زبانی و بلاغی در شعر اهمیت زیادی دارد، زیرا این ویژگی‌ها هم بر معنا تأثیر می‌گذارند و هم جنبه‌های زیبایی‌شناختی شعر را شکل می‌دهند. اشعار مورد بررسی در این پژوهش از جهات مختلف زبانی و بلاغی واکاوی و تحلیل می‌شود. مهم‌ترین ویژگی‌های مورد توجه پژوهش‌گر عبارتند از:

زبان شعر: شاعر چه سبکی دارد و از چه زبانی (ساده، دشوار، نمادین، محاوره‌ای و...) بهره برده است؟

بلاغت و آرایه‌های ادبی: تشبیه، استعاره، مجاز، کنایه، تلمیح، تضاد، تناسب، واج‌آرایی، جناس، ایهام و سایر آرایه‌های ادبی چگونه به زیبایی و معنای شعر کمک می‌کنند؟

آهنگ و موسیقی شعر: انواع موسیقی شعر چگونه مورد استفاده قرار گرفته است؟

تصویرسازی و فضا سازی‌های شاعرانه: چگونه از تصویرسازی و خیال‌پردازی برای خلق صحنه‌های تأثیرگذار استفاده شده است؟ آیا حس‌آمیزی و بهره‌گیری از حس‌های مختلف (بویایی، بینایی، شنوایی و...) به ارتباط بهتر با مخاطب کمک کرده است؟

لحن و زاویه دید شاعر: لحن شعر (حماسی، عاشقانه، طنز، عرفانی، انتقادی و...) و زاویه دید (اول شخص، دوم شخص، سوم شخص) چگونه است؟
اثرگذاری و اثرپذیری تاریخی، اجتماعی و بینامتنی: تأثیر و تأثر شعر دفاع مقدس از شرایط اجتماعی، فرهنگی یا تاریخی و رابطه آن با مکاتب و آثار ادبی چگونه است؟
تأثیر بر مخاطب: پیام شعر چیست و چه احساس یا تفکری را در مخاطب پدید می‌آورد؟

بررسی اشعار

هریک از اشعار دفاع مقدس می‌تواند گزارشگر یک واقعه باشد و یا اندیشه‌ای خاص را با مخاطب به اشتراک بگذارد. زبان به عنوان پدیده‌ای سیال، نقش‌های گوناگونی را به عهده می‌گیرد و آنگاه که با هنر شاعرانه آراسته می‌گردد، جلوه‌ای دیگر از اعجاز زبان آشکار می‌شود. «از قدیم دو تلقی از هنر وجود داشته است در یک سو عده‌ای از هنر محض و هنر برای هنر دفاع کرده‌اند و از سوی دیگر، دسته‌ای درباره رسالت هنر و تعهد هنرمند سخن گفته‌اند. ریشه این بحث به مقوله‌های لذت و تأثیر و سودمندی هنر برمی‌گردد. در میان منتقدان و صاحب نظران و فیلسوفان، طرفدارانی برای هر کدام از این دو مقوله وجود دارد. طرفداران هنر برای هنر، احساس لذت حاصل از هنر را کافی دانسته‌اند و معتقدند اخلاق، هنر را محدود می‌کند. در مقابل، طرفداران تعهد، به بحث تأثیر هنر اشاره کرده و برای آن، رسالتی اجتماعی قائل شده‌اند» (زرین کوب، ۱۳۶۹: ۱۰۰). به نظر می‌رسد وجه تعهد و رسالت اجتماعی در شعر دفاع مقدس نمود بیشتری یافته است. با این فرض چند شعر از مجموعه دوجلدی «لاله‌های سرخ» از منظر زبانی و بلاغی مورد بررسی قرار گرفته است.

هزار آسمان

شعر «هزار آسمان» توسط هاشم رضا زاده سروده شده است. در این شعر می‌خوانیم:
«دست مرا به حالت تی -T- یک تکان بده/ یعنی که یک دقیقه دیگر زمان بده/ در جست وجوی گمشده‌ای آسمانی‌ام/ هفت آسمان کم است، هزار آسمان بده/ من بال و پر ندارم و بالا نرفته‌ام/ یک چند پله، حداقل نردبان بده/ من مرده‌ام به درد کسی هم نمی‌خورم/ حالا بیا به نعش من مرده جان بده/ ای مست می‌نخورده و ای نخورده مست/ چرخ بزن، برقص و خودت را تکان بده/ ساقی به رقص آمده در موج انفجار/ ساقی به رقص آمده یک استکان بده/ ای خاکریز سر به فلک برده از پدر/ یا عکس یا پلاک یا استخوان بده» (نظافت و منوری، ۱۳۸۹: ۳۷/۱).

وقتی از منظر بلاغی به این شعر می‌نگریم، درمی‌یابیم که این شعر با بهره‌گیری از تصاویر استعاری، ایهام، موسیقی درونی و زبان نمادین، مفاهیمی همچون شهادت، آسمانی شدن،

جاودانگی، درد فقدان و انتظار بازماندگان را به زیبایی به تصویر می‌کشد. ویژگی‌های بلاغی (آرایه‌های ادبی) و زبانی (نحوه بیان و ساختار جملات) این شعر نشان می‌دهد که بسیاری از کلمات و عبارات، معنای نمادین و استعاری دارند و مفاهیم عمیق‌تری فراتر از معنای ظاهری‌شان را تداعی می‌کنند.

در مصراع «دست مرا به حالت تی -T- یک تکان بده»، به‌طور ضمنی نشان می‌دهد که راوی، زخمی یا در آستانه شهادت است. حالت «تی» در میدان جنگ اشاره به درخواست امداد برای مجروحان دارد.

در بیت «در جست‌وجوی گمشده‌ای آسمانی‌ام/ هفت آسمان کم است، هزار آسمان بده»، ترکیب «هفت آسمان» از مفاهیم عرفانی و دینی گرفته شده است و شاعر ضمن توجه به عدد اسطوره‌ای «هفت» به مراتب معنوی اشاره می‌کند؛ «گمشده آسمانی» اشاره به شهدا دارد و درخواست «هزار آسمان» یعنی تمنای پرواز به ملکوت، اشتیاق به جاودانگی و گسستن از دنیای خاک. شاعر در ادامه از تضاد (آنتی‌تز) برای برجسته‌سازی مفاهیم استفاده نموده و به موجب این ویژگی بلاغی، علاوه بر ایجاد زیبایی، به برجسته‌سازی مفاهیم شهادت و جاودانگی کمک کرده است.

در بیت «من مرده‌ام به درد کسی هم نمی‌خورم / حالا بیا به نعش من مرده جان بده»، تضاد بین «مرده» و «جان دادن» نشان‌دهنده آرزوی جاودانگی و رستاخیز در عالم دیگر است. در مصراع «ای مست می نخورده و ای نخورده مست» نیز با تضادی شاعرانه به مستی عرفانی و وجد الهی اشاره می‌کند.

ایهام و چندمعنایی، یکی دیگر از ویژگی‌های بلاغی است که برای تعمیق پیام شعر مورد توجه قرار می‌گیرد. ایهام باعث می‌شود که مخاطب از شعر برداشت‌های متفاوت و عمیق‌تری داشته باشد. مثلاً در بیت: «ساقی به رقص آمده در موج انفجار» کلمه «ساقی» می‌تواند به معنای حقیقی (کسی که شراب می‌نوشاند) یا مجازی (حضرت عباس(ع) یا حتی خود شهادت که جام فنا را می‌نوشاند) باشد. «رقص ساقی در موج انفجار» نیز استعاره‌ای از جاری شدن خون شهدا و شهادت در میدان جنگ است. مصراع «یا عکس یا پلاک یا استخوان بده» تداعی معنای مفقودالاثَر بودن بسیاری از شهدا و چشم‌انتظاری خانواده‌های آن‌هاست و تکرار حرف «یا» در این مصراع، ضمن ایجاد موسیقی درونی، باعث تأکید بر حس اندوه و انتظار شده است. این گونه تکرار و موسیقی درونی موجب افزایش تأثیرگذاری بر مخاطب است و می‌تواند یکی دیگر از ارزش‌های بلاغی این شعر باشد. تکرار عبارت «ساقی به رقص آمده» در بیت «ساقی

به رقص آمده در موج انفجار / ساقی به رقص آمده یک استکان بده» که آرایه «ردالصدر الی العروض» خلق کرده است نیز ارزش بلاغی دارد.

در تحلیل ویژگی‌های زبانی شعر «هزار آسمان» می‌توان نوشت: شاعر از زبانی ساده، صمیمی و به‌دور از پیچیدگی‌های دستوری استفاده کرده، اما در پس این سادگی، معانی عمیقی نهفته است. مثلاً در مصراع «یک چند پله، حداقل نردبان بده»، زبان ساده است، اما استعاره‌ی «نردبان» اشاره به ارتقا و صعود معنوی دارد. ویژگی دیگر زبانی، کوتاهی و ضرباهنگ سریع جملات برای تأکید بر اضطراب و انتظار است. بسیاری از مصراع‌های شعر، کوتاه و ضربه‌ای هستند که به حس انتظار و اضطراب شاعر و فضای حاکم بر شعر کمک می‌کند. در مصراع «یا عکس یا پلاک یا استخوان بده»، کوتاهی جمله بر فشار روحی و اندوه شاعر تأکید دارد. استفاده از جملات امری و پرسشی برای ارتباط مستقیم با مخاطب نیز یک ویژگی زبانی دیگر است که حس گفت‌وگو و ارتباط عاطفی قوی میان متن و مخاطب ایجاد می‌کند. «دست مرا به حالت تی یک تکان بده...» «یک چند پله، حداقل نردبان بده...» «حالا بیا به نعل من مرده جان بده...» «چرخ بزن، برقص و خودت را تکان بده...» این درخواست‌ها حس نیاز و آرزوی شاعر را به‌شکلی ملموس بیان می‌کنند.

شعر «هزار آسمان» نمونه‌ای درخشان از شعر دفاع مقدس با مضامین عرفانی و حماسی است که با بهره‌گیری از تصاویر زنده، استعاره‌های تأثیرگذار، تضادهای معنایی، ایهام و موسیقی درونی، فضایی سرشار از عشق به شهادت، انتظار و جاودانگی را ترسیم کرده است. زبان ساده اما چندلایه شعر، آن را هم برای مخاطبان عام و هم برای مخاطبان خاص (اهل شعر و ادب) قابل درک و تأثیرگذار ساخته است.

ویژگی‌های برجسته این شعر عبارتند از:

تصویرپردازی قوی (با نمادها و استعاره‌های تأثیرگذار)

استفاده از موسیقی درونی و تکرار (برای تأکید بر پیام شعر)

تضاد و ایهام برای افزایش عمق معنایی

زبان ساده اما پرمحتوا

این شعر با ترکیب زبان نمادین، بلاغت و سبک حسی و عرفانی، یکی از نمونه‌های قابل توجه در شعر مقاومت و پایداری محسوب می‌شود.

شهید

شعر «شهید» توسط خانم نرگس کاظمی‌زاده سروده شده است؛ این شعر با زبانی ساده، صمیمی و روایی اما در عین حال آکنده از نمادها و تصاویر تأثیرگذار، روایت اندوه فرزندی است که

پدر خود را در دفاع مقدس از دست داده است، زبان روایی و بهره گیری از عناصر بلاغی همچون: استعاره، تضاد، تکرار و ایهام، بر اثر گذاری شعر افزوده است. در این شعر می‌خوانیم: «خبر از ناگهان رسید و پدر، در تن قصه‌های من گم شد/ پدرم عاشق شهادت بود، عاقبت هم فدای مردم شد/ یک شب تلخ و سرد پاییزی، مادرم خیس اشک‌هایش شد/ خواهرم سوخت و غم بابا، در دلش شعله شعله هیزم شد/ هیچ کس بعد او نیامد نه... زیر باران چقدر تنهائیم/ بعد او بچه‌ها بزرگ شدند، آه! مریم کلاس دوم شد/ پدرم آب داد و من حالا، تشنه‌ام تشنه محبت او/ بس که نان داد، آخر قصه، او خودش هم دچار گندم شد/ در و دیوار در دل خانه، بعد او سنگی و بزرگ شدند/ زندگی بعد او چگونه بگو؟ خانه ما اسیر کژدم شد/ من چه دارم بگویم از او جز، قصه‌هایی که توی یک شب سرد/ خبر از ناگهان رسید و پدر، در تن قصه‌های من گم شد» (نظافت و منوری، ۱۳۸۹: ۱۷۴/۱).

در پردازش بلاغی این شعر در می‌یابیم: شاعر برای انتقال احساسات عمیق و معانی ضمنی از استعاره و نماد بهره برده است. «استعاره نوعی از تشبیه و نموداری است از تمثیل، و تشبیه خودقیاس است و همین چیزی است که دل‌ها و اندیشه‌های ما آن را درک می‌کند» (جرجانی، ۱۳۷۰: ۱۲). «پدرم عاشق شهادت بود، عاقبت هم فدای مردم شد»؛ «فدای مردم شدن» به معنای شهادت در راه آرمان‌ها و حفاظت از مردم است که جنبه‌ای حماسی و عرفانی به شخصیت پدر می‌دهد. در مصراع «پدرم آب داد و من حالا، تشنه‌ام تشنه محبت او»، به احساس نیاز و فقدان عاطفی پس از شهادت پدر اشاره می‌کند و با اینکه خود را تشنه محبت او می‌داند اما با عبارت «آب دادن» وجه ایثارگری و فداکاری پدر را پر رنگ می‌کند و با ایهام و استعاره‌ای تأثیر گذار می‌گوید: «بس که نان داد، آخر قصه، او خودش هم دچار گندم شد»؛ «نان دادن» به معنای فداکاری و خدمت به دیگران است و «دچار گندم شدن» اشاره به مرگ و شهادت در راه خدا و آرمان‌هاست. این مصراع احتمالاً اشاره‌ای به داستان حضرت آدم و هبوط او نیز دارد و به این ترتیب، از تلمیح، ایهام و چندمعنایی برای افزایش عمق معنا، برخوردار است. شاعر از تضادهای معنایی برای برجسته کردن حس فقدان، ناراحتی و یتیمی خود و تأثیرحسی و عاطفی بیشتر بهره گرفته است. تضاد میان فداکاری پدر (آب دادن) و فقدان عاطفی فرزند (تشنه محبت بودن)، تضاد بین «نان دادن» (فداکاری) و «دچار گندم شدن» (از دست دادن خود)؛ شاعر همچنین از تکرار برای تأکید و ایجاد موسیقی درونی استفاده می‌کند و بر جلوه‌های بلاغی شعر خود می‌افزاید؛ تکرار عبارت‌ها و کلمات برای ایجاد انسجام معنایی و تأکید بر موضوعات اصلی استفاده شده است. «خبر از ناگهان رسید و پدر، در تن قصه‌های من گم شد»، تکرار «در تن قصه‌های من گم شد» در ابتدا و انتهای شعر،

حس پایانی بودن و دایره‌ای بودن روایت را تقویت می‌کند و نشان‌دهنده از دست دادن همیشگی پدر است.

از نظر ویژگی‌های زبانی در این شعر باکلامی ساده، صمیمی و روایت‌گونه روبرو می‌شویم. وقتی شاعر می‌گوید: «یک شب تلخ و سرد پاییزی، مادرم خیس اشک‌هایش شد»، «خواهرم سوخت و غم بابا، در دلش شعله شعله هیزم شد»، او زبانی بی‌پیرایه که برای عموم قابل فهم و در عین حال عمیق و تأثیرگذار باشد، به کار می‌گیرد. شاعر با استفاده از جملات عاطفی و توصیف احوال درونی، به بیان حالات عاطفی خود و دیگر اعضای خانواده می‌پردازد و تصویری ملموس از اندوه پس از شهادت پدر را ارائه می‌کند. استفاده از رابطه معنایی کلمات و واج آرای، آگاهی شاعر بر ارزش‌های زبانی شعر را گواهی می‌دهد. رابطه سوختن، شعله، هیزم و یا تکرار صوت «ش» بر ریتم و موسیقی درونی شعر افزوده و به ایجاد فضای اندوه و دل‌تنگی کمک کرده است.

مهمترین ویژگی‌های این شعر عبارتند از:

- تصاویر نمادین و استعاره (فداکاری، شهادت، از دست دادن)
 - تضادهای مفهومی برای برجسته کردن احساسات
 - استفاده از تکرار و ایهام برای تعمیق معنا
 - زبان ساده، صمیمی و تأثیرگذار
- شعر «شهید» با استفاده از استعاره‌های مؤثر، تضادهای معنایی، نمادپردازی و ایهام، اندوه و عشق فرزندان شهدا به پدران و الامقامشان را به تصویر کشیده است. زبان ساده و روایت‌گونه شعر باعث می‌شود که هم مخاطب عام و هم مخاطب خاص بتوانند با آن ارتباطی صمیمانه برقرار کنند.

تشییع شقایق

شعر «تشییع شقایق» سروده «مریم عمارلو» است.

«بابا که می‌رود به دلم بد می‌آورم / هی اشک پشت اشک که بی‌حد می‌آورم / حالا که دور می‌شود از ذهن پنجره / صد قاب عکس خاطره دارد می‌آورم / از کوچه‌ها که می‌گذرم پیر می‌شوم / یعنی همیشه قافیه را بد می‌آورم / دارد برای آمدنش دیر می‌شود / اما هنوز باید و شاید می‌آورم / در کوچه‌مان شقایق، تشییع می‌شود / بر پلک‌های خیس خود «اشهدالله» می‌آورم» (نظافت و منوری، ۱۳۸۹: ۴۵/۱)

شعر «تشییع شقایق» با زبانی روان، عاطفی و سرشار از تصاویر ادبی به بیان احساسات غم‌انگیز و تلخ از دست دادن پدر می‌پردازد. این شعر در قالبی آزاد و با بیانی ساده و ملموس اما پر از

لایه‌های معنایی سروده شده است. شاعر با استفاده از عناصر بلاغی مانند استعاره، نماد، تضاد، تکرار و ایهام، تأثیرگذاری شعر را بیشتر کرده است.

از نظر بلاغی «شقایق» نمادی از شهیدان و ایثارگران است که در ادبیات فارسی معنای فداکاری، از خودگذشتگی در راه هدف را تداعی می‌کند. «تشییع شقایق» به آیین بدرقه شهیدان اشاره دارد و فضای سوگ و اندوه را به خوبی القا می‌کند. در مصراع «صد قاب عکس خاطره دارد می‌آورم» قاب عکس به عنوان نمادی از یادآوری گذشته و خاطرات شهید است و «تشییع شقایق» در مصراع «در کوچه‌مان شقایق، تشییع می‌شود» نمادی از بدرقه شهید عزیزی است که با تصاویر طبیعی (شقایق) پیوند خورده است. شاعر در استفاده از ابزارهای بلاغت، از تضاد هم برای ایجاد تأثیر بیشتر و تقویت بار احساسی شعر بهره می‌برد. «پیر شدن در کوچه‌ها» (نشان‌دهنده گذر زمان و سنگینی اندوه) در مقابل «تصاویر گذشته» (یادآوری لحظات شیرین)؛ «باید و شاید» که هم به معنای انتظار طولانی و عدم تحقق امید اشاره دارد و هم به نوعی بلا تکلیفی و سردرگمی. تکرار و تأکید جلوه بلاغی دیگر این شعر است؛ تکرار کلمات و عبارات برای ایجاد تأکید و انسجام معنایی استفاده شده است. «می‌آورم» در انتهای هر مصرع تکرار شده و به نوعی ریتم و موسیقی درونی شعر را تقویت می‌کند. این تکرار همچنین بیانگر اصرار و تداوم تلاش شاعر برای بازگرداندن خاطرات پدر است. ایهام و چندمعنایی نیز دیده می‌شود؛ «بد می‌آورم»، هم به معنای ناکامی و شکست در زندگی و هم به معنای نیاوردن چیزی که مورد انتظار بوده است. همچنین ممکن است اشاره‌ای به حسرت و افسوس از دست دادن باشد. «اشهدالله می‌آورم» علاوه بر معنای مذهبی (شهادت به یگانگی خداوند)، به تعهد و سوگند به یادآوری و حفظ یاد پدر نیز اشاره دارد. تشخیص (جان‌بخشی به اشیا) ویژگی بلاغی دیگری است که ارزش هنری شعر را بیشتر می‌کند، در مصراع «صد قاب عکس خاطره دارد می‌آورم»، به قاب عکس‌ها هویتی زنده داده شده که گویی قادر به بازگرداندن خاطرات هستند. در این شعر «شقایق، تشییع می‌شود»، یعنی شقایق به عنوان موجودی زنده تصور شده است که اکنون به شهادت رسیده است و در حال تشییع است.

ویژگی‌های زبانی شعر نیز قابل توجه است؛ زبان ساده، روان و صمیمی که در عموم اشعار دفاع مقدس دیده می‌شود، در این شعر نیز استفاده شده است و احساسات را به خوبی به مخاطب منتقل می‌کند. ریتم و موسیقی درونی نیز رعایت شده است. تکرار «می‌آورم» در پایان هر مصرع، نوعی موسیقی درونی ایجاد کرده که هم احساس تکرار ملال آور اندوه را تداعی می‌کند و هم به ایجاد انسجام معنایی کمک می‌کند. شاعر با استفاده از واژگان تصویری و حسی، تصاویر ملموسی از غم، اندوه و دلتنگی ارائه داده است. «صد قاب عکس خاطره»، «پلک‌های

خیس»، «اشهدالله». شاعر از زبان احساسی و عاطفی برای بیان درد و اندوه از دست دادن پدر بهره برده است. «اشک پشت اشک»، «پلک‌های خیس».

ویژگی‌های بلاغی و زبانی شعر به قرار زیر است:

استفاده از نمادها (شقایق، قاب عکس) برای بیان مفاهیم شهید و خاطرات.

تضادهای معنایی برای نشان دادن ناکامی و اندوه.

موسیقی درونی از طریق تکرار «می‌آورم».

زبان ساده و در عین حال عمیق و پرمعنا.

شعر «تشییع شقایق» نمونه‌ای موفق از شعر پایداری و مرثیه‌سرایی است که با استفاده از عناصر بلاغی مانند نمادپردازی، تضاد، تکرار و استعاره، به‌خوبی احساسات عمیق شاعر را به مخاطب منتقل کرده است. زبان ساده، روان و استفاده از تصاویر ملموس، تأثیرگذاری شعر را بیشتر کرده و مخاطب را به دنیای غمناک و پراندوه شاعر می‌کشاند.

بابا بزرگ

شعر کودکانه «بابا بزرگ» توسط «لیلا خیامی» سروده شده است و به شیوه‌ای ساده، اما تأثیرگذار، مفاهیم مرتبط با جنگ، ایثار و قهرمانی را بیان می‌کند.

«بابا بزرگم / بوده بسیجی / می‌کرده شلیک / با آر پی جی / با تانک دشمن / می‌کرد او جنگ / شلیک می‌کرد / هی بنگ و هی بنگ / در جنگ بوده / از قهرمان‌ها / یک عکس دارد / از آن زمان‌ها / در قاب عکس است / آن عکس الان / پز می‌دهم من / هر روز با آن» (نظافت و منوری، ۱۳۸۹: ۲/۳۳۴).

سادگی و روانی زبان مهم‌ترین ویژگی شعرهای کودکانه است، لذا شعر با واژگان ساده و آشنا برای کودکان سروده شده و کوشش شده است تا جملات کوتاه و آهنگین باشد. ساختار نحوی جملات نیز ساده و قابل فهم است؛ مثلاً: «بوده بسیجی / می‌کرده شلیک / با آرپی جی»؛ ریتم منظم و ضرب‌آهنگ سریع، با فضای پرجنب‌وجوش کودکانه هماهنگی دارد. وجود کلماتی مانند «هی بنگ و هی بنگ» ریتم خاصی به شعر می‌دهد و باعث جذابیت شنیداری برای کودکان می‌شود. وقتی می‌گوید: «می‌کرده شلیک / با آرپی جی» تصویری ملموس و عینی از جنگ ارائه می‌کند که برای کودک قابل درک باشد و در عین حال هیجان و غرور را در کودک زنده می‌کند و با فعل‌های پیاپی و کوتاه (بوده، می‌کرده، شلیک می‌کرد) حس جنب‌وجوش و حرکت را بر می‌انگیزد و کودک با افتخار می‌گوید: «پز می‌دهم من / هر روز با آن» و به این ترتیب تداوم ارزش‌های دفاع مقدس در نسل‌های آینده را نوید می‌دهد.

از نظر بلاغی، با تصویرسازی نمادین در عبارت «یک عکس دارد / از آن زمان‌ها» بر حفظ خاطره جنگ تأکید دارد و با حس‌آمیزی در عبارت «شلیک می‌کرد / هی بنگ و هی بنگ» ترکیب حس شنوایی (بنگ) و حرکت (شلیک کردن) را پدید آورده و باعث پویایی شعر شده است. این شعر در قالبی مناسب، کودک را با مفهوم دفاع مقدس، جنگ و قهرمانی آشنا می‌کند و نقش نسل‌های گذشته در دفاع از وطن را نشان می‌دهد. با زبان پرهیجان و طنز کودکان (هی بنگ و هی بنگ) سخن می‌گوید تا از تأثیر منفی ترس یا اندوه بر کودک جلوگیری کند. انتقال مفاهیم جنگ و شهادت به زبان کودکان یکی از چالش‌های مهم شعر دفاع مقدس برای کودکان است که در این اثر به‌خوبی مدیریت شده است. این شعر با ایجاد تعادل بین لحن حماسی و زبان کودکان، می‌تواند مفاهیم دفاع مقدس را بدون ایجاد ترس یا اندوه در کودک، به او منتقل کند و احساس افتخار نسبت به قهرمانان ملی را در نسل جدید پرورش دهد.

بوم آسمان

شعر «بوم آسمان» سروده «سیدقاسم رفعت حسینی» است. شاعر در قالب شعر نیمایی و با بهره‌گیری از زبان نمادین، تصاویر حسی و عناصر بلاغی، مفاهیم ایثار، شهادت و مقاومت را به تصویر می‌کشد. او چنین سروده است:

«نقاشی‌هایت به دیوار، پنجره می‌داد/ به پنجره، کوچه/ به کوچه، آفتاب/ و من کنار پنجره
کوچه آفتابم/ ایستاده سرک می‌کشم/ به ظهری که رنگ‌ها رنگ باخته‌اند از آفتابش/ نقاشی‌های
آن روزت/ چقدر زنده‌اند/ تابلویی شده‌اند هر کدام/ وداع/ اسب بی‌سوار، .../ کاش قیمت‌هایشان
را می‌دانستم/ پسر همسایه‌مان/ یکی را به قیمت جان‌ش خریده بود/ آن را که رنگش / از سرخ
رگ قلم موی کوچکت/ قطره/ قطره/ در دست‌هایت جمع شده بود/ و تو هنرمندانه/ پاشیدی
اش بر بوم آسمان» (نظافت و منوری، ۱۳۸۹: ۲/ ۲۳۳).

این شعر با ترکیب عناصر بیانی، استعاری و موسیقایی، فضای عاطفی و حماسی را به خواننده القاء می‌کند. در بررسی ویژگی‌های بلاغی و زبانی این شعر، استعاره و نمادپردازی قبل از هر چیز جلوه می‌کند. «استعاره‌های ساختاری، استعاره‌های جهتی - فضایی و هستی‌شناسی همگی بر اساس همبستگی‌های نظام‌مند در تجربه انسان شکل می‌گیرند (رک: لیکاف و جانسون، ۱۳۹۷: ۸۴-۸۳). این شعر سرشار از استعاره‌هایی است که شاعر به کمک آن‌ها، مفاهیمی همچون شهادت، ایثار و مقاومت را بیان کرده است. برای مثال، «نقاشی‌های آن روزت/ چقدر زنده‌اند»، نشان‌دهنده جاودانگی اثر شهید است. در اینجا، «نقاشی» نمادی از یاد و خاطره شهدا است که همچنان زنده و پایدار باقی مانده است. ایهام و چندلایگی معنایی، جلوه دیگری از بلاغت ادبی است. کلماتی مانند «بوم آسمان»، علاوه بر معنای ظاهری خود، به شهادت و عروج روح

شهدا نیز اشاره دارند. این ایهام که یکی از ویژگی‌های مهم شعر پایداری است، خواننده را به درنگ و تأمل در پیام شعر وامی‌دارد. تشبیه و مجاز نیز وجه بلاغی دیگر شعر است، در عبارت «پسر همسایه‌مان / یکی را به قیمت جان‌ش خریده بود»، «خریدن» مجاز است و به فداکاری و شهادت اشاره دارد. تشبیه در عبارت «رنگش / از سرخ رگ قلم موی کوچکت» دیده می‌شود؛ شاعر خون شهید را به رنگ قرمز قلم‌مو تشبیه کرده که تداعی گر شهادت و ایثار است. این نوع تصویرسازی در شعر دفاع مقدس برای ایجاد حس هم‌ذات‌پنداری با شهدا به کار می‌رود.

زبان این شعر به دور از پیچیدگی‌های نحوی است و از ساختاری خطی و ساده بهره می‌برد. این امر باعث شده که ارتباط مخاطب با متن تسهیل شود و مفاهیم مورد نظر شاعر بی‌واسطه به ذهن خواننده انتقال یابد. استفاده از جملات کوتاه و هماهنگ با لحن روایت‌گونه، از دیگر ویژگی‌های زبانی این اثر است. در تحلیل زبانی شعر، موسیقی درونی و هارمونی واژگان، بیشترین نمود را دارد. موسیقی درونی این شعر از طریق تکرار آواها و استفاده از سجع‌های متوازن ایجاد شده است. برای مثال، ترکیب «نقاشی‌های آن روزت / چقدر زنده‌اند» دارای وزنی آهنگین است که ریتم خوانش را دلنشین‌تر می‌کند. موسیقی درونی در شعر، عاملی مؤثر در انتقال احساسات به خواننده است. تکرار واژه‌هایی مانند «نقاشی» و «آسمان» از انسجام نحوی و واژگانی برخوردار است و انسجام معنایی شعر را تقویت می‌کند. استفاده از افعال در زمان گذشته و حال، پیوندی میان خاطرات شهید و زمان حال ایجاد کرده و تأثیرگذاری پیام شعر را افزایش داده است. شعر «بوم آسمان» با بهره‌گیری از استعاره‌های حسی، نمادپردازی قوی و ایهام‌های چندلایه، به‌عنوان یک نمونه برجسته از شعر دفاع مقدس، مفاهیم ایثار و شهادت را به شکلی هنری و تأثیرگذار بیان می‌کند. بر اساس نظریه لیکاف و جانسون، استعاره‌های مفهومی در زبان نه تنها نقش زیبایی‌شناختی دارند، بلکه ساختار فکری مخاطب را نیز جهت می‌دهند (Lakoff & Johnson, 1980). از نظر زبانی نیز با استفاده از موسیقی درونی، تکرارهای ساختاری و انسجام نحوی، بر تأثیرگذاری پیام افزوده است. این ویژگی‌ها موجب افزایش درک زیبایی‌شناختی و انتقال عمیق‌تر مفاهیم ارزشی در شعر دفاع مقدس می‌شود.

نتیجه‌گیری

شعر دفاع مقدس در سرزمین ما جایگاه ویژه‌ای دارد. در هر شهر و روستای ایران نام شهدایی را می‌بینیم که جان خود را برای حفظ اسلام و سربلندی ایران ایثار کردند. هشت سال جنگ ایران و عراق و بعد از آن حفاظت از مرزهای آبی و خاکی و دفاع از هویت دینی و ملی را می‌بینیم که هنوز تداوم دارد. این دلاوری‌ها در زبان و ادبیات ما به بهترین وجه تجلی یافته است. این پژوهش با بررسی چند نمونه از اشعار دفاع مقدس سعی کرده‌است تا سهمی هر چند اندک در حفظ و تبیین این آثار داشته باشد. در تحلیل ویژگی‌های زبانی و بلاغی اشعار دفاع مقدس مورد مطالعه نتایج زیر حاصل شده است:

ویژگی‌های زبانی اشعار دفاع مقدس بررسی‌ها نشان می‌دهد که اشعار دفاع مقدس از ویژگی‌های زبانی خاصی بهره می‌برند که آن‌ها را از سایر گونه‌های شعری متمایز می‌کند. برخی از این ویژگی‌ها عبارت‌اند از: ایجاز و اختصار، انسجام زبانی و هماهنگی سبکی: در بسیاری از اشعار دفاع مقدس، از جملات کوتاه و پرمغز استفاده شده که بیان‌کننده حس ایثار، شهادت و رشادت است. این ویژگی باعث شده که مفاهیم با حداقل واژگان، بیشترین تأثیر را بر مخاطب بگذارند. اشعار دفاع مقدس از انسجام بالای زبانی برخوردار است. استفاده مناسب از ساختارهای نحوی، واژگانی و گفتمانی در این اشعار، به شکل‌دهی معنا و انتقال پیام‌های مقاومت، ایثار، وطن‌دوستی و شهادت کمک کرده است. همچنین ترکیب هماهنگ عناصرروایی و احساسی، قدرت تأثیرگذاری این اشعار را افزایش داده است.

استفاده از واژگان حماسی و جنگی: در این اشعار، واژگانی مانند «شهید»، «شهادت»، «جبهه»، «ترکش»، «سرخ»، «ایثار» و «مقاومت» به کرات استفاده شده‌اند و در بسیاری موارد، این کلمات در جایگاه قافیه یا ردیف نیز به کار رفته‌اند.

تأکید بر واژگان مذهبی و عرفانی: شعر دفاع مقدس پیوند نزدیکی با باورهای دینی دارد و به همین دلیل، از واژگانی مانند «کربلا»، «عاشور»، «شهادت»، «امام» و «الله اکبر» به وفور در آن‌ها استفاده شده است.

بهره‌گیری از اصطلاحات و تعابیر جنگی: اصطلاحاتی نظیر: «آرپی‌جی»، «سنگر»، «عملیات»، «خط مقدم»، «گردان» و «رزمنده» از جمله واژگانی هستند که فضای جنگ را در این اشعار بازآفرینی می‌کنند.

تازگی زبانی و نوآوری در واژه‌سازی: بسیاری از شاعران دفاع مقدس از واژه‌های جدید و ترکیب‌های بدیع برای توصیف فضای جنگ و شهادت بهره گرفته‌اند. این امر سبب شده که زبان این اشعار زنده، پویا و در ارتباط مستقیم با واقعیت‌های جنگ باشد.

ویژگی‌های بلاغی اشعار دفاع مقدس: بلاغت در این اشعار نقش مهمی در تأثیرگذاری آن‌ها بر مخاطب دارد. سبک بلاغی اشعار دفاع مقدس اغلب مبتنی بر حماسه و مرثیه است. استفاده از لحن‌های حماسی و همچنین مرثیه‌سرایی برای شهدای جنگ، فضایی تأثیرگذار و عمیق ایجاد می‌کند. به علاوه، بیان احساسی و عاطفی در کنار بیان واقع‌گرایانه و مستند، به اشعار جلوه‌ای خاص بخشیده است. برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های بلاغی این اشعار عبارت‌اند از:

تصویرسازی و استفاده از استعاره و تشبیه و کاربرد آرایه‌های ادبی متنوع: بسیاری از اشعار دفاع مقدس، با بهره‌گیری از تصاویر حسی و بصری، مفاهیم شهادت و ایثار را به صورت ملموس و هنری بیان می‌کنند. به عنوان مثال، در برخی اشعار، «خون شهید» به «شقایق» و «پرچم سرخ» تشبیه شده است. استفاده گسترده از آرایه‌های ادبی نظیر تشبیه، استعاره، کنایه، مجاز و تضاد، سبب افزایش بارمعنایی و عاطفی اشعار دفاع مقدس شده است. این آرایه‌ها در بسیاری از موارد، برای تجسم بخشیدن به وقایع جنگ و بیان احساسات عمیق شاعر به کار گرفته شده‌اند. مثلاً، استعاره‌های مربوط به مرگ، شهادت و آرمان‌های متعالی به کرات مشاهده می‌شوند.

موسیقی و آهنگین بودن زبان: اشعار دفاع مقدس معمولاً دارای موسیقی درونی و بیرونی قوی هستند. استفاده از وزن‌های عروضی متداول در شعر فارسی، همراه با تکرار و واج‌آرایی، به آهنگین شدن این اشعار کمک کرده است.

کاربرد تکرار برای تأکید بر مفاهیم: واژگانی مانند: «شهید»، «خون»، «ایثار»، «جبهه» و «مقاومت» در این اشعار بارها تکرار می‌شوند تا بر اهمیت آن‌ها تأکید شود و حس تأثیرگذاری بیشتری بر خواننده ایجاد شود. بررسی‌ها نشان می‌دهد که زبان و ادبیات فارسی در واکنش به ادبیات پایداری و رویدادهای اجتماعی و تاریخی مرتبط با دفاع مقدس، دچار تحول شده است. ظهور مضامین جدید، کاربرد واژگان خاص مرتبط با جنگ و شهادت، و نیز تحول در سبک‌های بیانی و نحوی، از نتایج مهم این تأثیرپذیری است.

حضور نمادها و نشانه‌های مذهبی: بسیاری از تصاویر ارائه‌شده در این اشعار برگرفته از باورهای دینی و مذهبی هستند. نمادهایی مانند «گل سرخ» (نماد شهادت)، «کربلا» (نماد ایثار و فداکاری)، «پرچم» (نماد مقاومت) و «نور» (نماد حقیقت و هدایت) به طور گسترده‌ای در اشعار دفاع مقدس به کار رفته‌اند. این اشعار به دلیل ماهیت خود که برخاسته از شرایط اجتماعی و تاریخی خاص است، نقشی اساسی در تقویت همبستگی ملی، زنده نگه داشتن ارزش‌های مقاومت و پایداری و انتقال این مفاهیم به نسل‌های آینده ایفا کرده است. این اشعار نه تنها به عنوان بخشی از ادبیات مقاومت، بلکه نمادی از فرهنگ و هویت ملی شناخته می‌شوند.

تحلیل ویژگی‌های زبانی و بلاغی اشعار دفاع مقدس نشان می‌دهد که این اشعار با بهره‌گیری از زبان ساده اما پرمغز، استفاده از واژگان خاص، به‌کارگیری آرایه‌های ادبی چون استعاره و تشبیه، و همچنین ایجاد موسیقی و آهنگین بودن زبان، توانسته‌اند مفاهیم مقاومت، ایثار و شهادت را به‌صورت تأثیرگذاری به‌مخاطب منتقل کنند. از این‌رو، شعر دفاع مقدس نه تنها به‌عنوان یک گونه ادبی ارزشمند شناخته می‌شود، بلکه نقش مهمی در حفظ و انتقال ارزش‌های فرهنگی و اعتقادی جامعه ایفا می‌کند. بررسی اشعار برگزیده جشنواره استانی شعر دفاع مقدس نشان می‌دهد که شاعران توانسته‌اند با بهره‌گیری مؤثر از آرایه‌های ادبی و استفاده هنرمندانه از زبان، آثار ارزشمندی خلق کنند که هم از نظر هنری و هم از نظر محتوایی، دارای اهمیت است. به‌طور کلی، نتایج تحقیق حاکی از آن است که شعر دفاع مقدس با تکیه بر عناصر زبانی و بلاغی، توانسته است مفاهیم عمیق انسانی و اجتماعی را به‌خوبی منتقل کند و به‌عنوان بخشی مهم از ادبیات معاصر فارسی، جایگاه ویژه‌ای پیدا کند.

منابع و مأخذ

۱. امیری خراسانی، احمد. (۱۳۸۹). *نامه پایداری (مجموعه مقالات اولین کنگره ادبیات پایداری)*. کرمان: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
۲. بصیری، محمدصادق، کافی، غلامرضا و رعیت‌نژاد، فاطمه. (۱۳۹۴). «بررسی برجستگی‌های لفظی و ساختاری شعر دفاع مقدس استان کرمان». نشریه ادبیات پایداری. سال هفتم، شماره ۱۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۴. صص ۲۴-۱.
۳. پورنامداریان، تقی. (۱۳۷۴). *دیدار با سیمرغ (تحلیل اندیشه و هنر عطار)*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
۴. جرجانی، عبدالقاهر. (۱۳۷۰). *اسرارالبلاغه. ترجمه جلیل تجلیل*. تهران: دانشگاه تهران.
۵. پورنامداریان، تقی. (۱۳۶۴). *رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی*. تهران: انتشارات علمی.
۶. حق‌شناس، علی محمد. (۱۳۷۰). *مقالات ادبی - زبان شناختی*. تهران: نیلوفر.
۷. خلیقی، عزت و علوی مقدم، سید محمد. (۱۳۹۸). «واکاوی ویژگی‌های زبانی و محتوایی در شعر شاعران دفاع مقدس». دو فصلنامه ادبیات دفاع مقدس. شماره ۱، بهار و تابستان، صص ۱۳-۲۶.
۸. درویش، محمود. (۲۰۰۲). *حالة حصار*. لبنان: دار ریاض الریس للکتاب والنشر.
۹. درویش، محمود. (۱۳۶۳). *یادداشت‌های غم‌انگیز روزانه*. برگردان امیره ضمیری. تهران: امیرکبیر.
۱۰. سنگری، محمدرضا. (۱۳۸۰). *نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس*. تهران: پالیزان.

۱۱. شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۰). *شعر معاصر عرب*. تهران: سخن.
۱۲. صادقی، معصومه و چال‌دره، طاهره. (۱۳۹۷). «*بین‌مایه‌های ادب پایداری در سروده‌های سلمان هراتی و عبدالوهاب البیاتی*». فصلنامه تخصصی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد. شماره ۱۳، بهار ۹۷. صص ۱۴۳-۱۲۰.
۱۳. لیکاف، جورج؛ جانسون، مارک. (۱۳۹۷). *استعاره‌هایی که با آنها زندگی می‌کنیم*. ترجمه جهان‌شاه میرزابیگی. تهران: آگه.
۱۴. محنایه، ریاض. (۱۳۸۹). *گفتاری در ادبیات جنگ و ادبیات مقاومت، ترجمه زهرا حق دوست راد*، مجله کتاب ماه ادبیات، شماره ۴۰، صص ۸۱-۸۲.
۱۵. مدرسی، فاطمه؛ خجسته‌مقال، زهرا. (۱۳۹۲). «*جلوه‌های مقاومت و پایداری در شعر طاهره صفارزاده*، مجله ادبیات پایداری، سال پنجم، شماره ۹، صص ۳۸۲-۳۶۲.
۱۶. مقدادی، بهرام. (۱۳۷۸). *فرهنگ اصطلاحات نقد ادبی از افلاطون تا عصر حاضر*. فکر روز.
۱۷. مکارمی‌نیا، علی. (۱۳۸۳). *بررسی شعر دفاع مقدس*. تهران: ترفند
۱۸. واحد، سینا. (۱۳۷۵). *شخصیت ملی و دفاع مقدس*. چاپ اول، تهران: حوزه هنر.
۱۹. درویش، محمود. (۲۰۰۲). *حاله حصار*. لبنان: دار ریاض‌الرئیس للکتاب والنشر.
۲۰. درویش، محمود. (۱۳۶۳). *یادداشت‌های غم‌انگیز روزانه*. برگردان امیره ضمیری. تهران: امیرکبیر.
۲۱. Day Lewis, C. (۱۹۶۶). *The Poetic Imag*. London: Oxford University Press.
۲۲. Karami Chemeh, Y., Hashemi, M., & Ahmadi, M. (۲۰۲۳). *Linguistic analysis of the Holy Defense poem*. Literary Arts, ۱۵(۳), ۸۴-۶۳.
۲۳. Mohseni, M., Shirin Kam, Sh., Ghanipour Malikshah, A., & Pirouz, Gh. (۲۰۱۹). *Analysis of the poems of the Islamic Revolution and Holy Defense based on Leach's rule*. Literary Arts, ۱۲(۱), ۱۳۳-۱۱۷.
۲۴. Lakoff, G., & Johnson, M. (۱۹۸۰). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.

Linguistic and Rhetorical Features of Sacred Defense Poetry (A Case Study: Selected Poems from the Provincial Festival of Sacred Defense Poetry in Khorasan Razavi)

Abstract

Holy Defense poetry plays a crucial role in conveying concepts such as sacrifice, martyrdom, resistance, and patriotism, which form a significant part of a society's cultural and national identity. These poems transmit the culture of resistance and steadfastness to subsequent generations, thereby keeping these values alive. From a linguistic, stylistic, and rhetorical perspective, Holy Defense poems possess unique characteristics. Their examination reveals how the Persian language and literature have evolved in response to the literature of steadfastness and significant socio-historical events. Analyzing Holy Defense poetry helps in better understanding the place of epic and social poetry in contemporary literature. By strengthening a sense of national solidarity, these poems act as a tool for intergenerational connection. This research aims to explore the linguistic and rhetorical features of selected poems from the provincial Holy Defense poetry festival, demonstrating how the literature of steadfastness and Holy Defense poetry can offer solace in the face of war's traumas and foster a sense of pride and identity within society. The objective of this study is to analyze the linguistic, syntactic, lexical, and discursive structures of these poems, as well as to evaluate their rhetorical elements and literary devices. The research employs a descriptive-analytical method, with data collected through an examination of a selection of chosen poems. The findings indicate that Holy Defense poems exhibit high linguistic cohesion, and the use of literary devices such as simile, metaphor, metonymy, and synecdoche has significantly enhanced their semantic and emotional impact. Furthermore, the expressive style of these poems demonstrates a harmonious blend of narrative and emotional elements, which contributes to the elucidation of the epic and valorous messages of the Holy Defense.

Keywords: Literature of Steadfastness, Rhetoric, Linguistics, Stylistics, Holy Defense Poetry